

“Антологија српске лирско-епске усмене поезије” друга је од четири планиране збирке, које би требало да представе српску песничку усмену традицију у различитим сегментима њеног стваралаштва. Ова антологија наставља се на “Антологију српске лирске усмене поезије”, која је изашла 1996. године. С антологијом епике, која би требало да уследи, оне ће репрезентовати нашу народну поезију, док ће четврта књига објединити различите усмене прозне жанрове.

Објављивање ове антологије значајно је из више разлога. Пре свега, она пред читаоце износи усмену лирско-епску поезију у једном до сада непознатом светлу и опсегу. У збирку је уврштено 116 песама из око 140 различитих извора: збирки, часописа, зборника, етнографских, историографских и музиколошких списа, путописа, белетристичких дела као и сопствених записа ауторке.

Овако широк захват грађе омогућио је да се усмена лирско-епска поезија прикаже у формалној и тематско-мотивској разноликости. Тиме се разбија стереотипна слика која о овој врсти народног стваралаштва постоји у свести највећег броја читалаца, оформљена скромном (и не баш репрезентативном) заступљеношћу ове групе песама у нашем образовном систему.

Друго, значај ове збирке условљен је тренутком у коме је она објављена. Наиме, у времену када постоји тенденција асимилације једног дела српског културног наслеђа, потребно је било конституисати његов корпус и поставити оквире унутар којих ће се наћи она дела која можда не искључиво, али бар преовлађујуће или делом припадају српској традицији. При томе се посебно мисли на део песама који је, због ликова именованих муслиманским именима, асоцијативно везан за ту конфесију. Међутим, лексички слој, а њега чине и имена ликова, јесте последњи, површински слој песме и ниво које се први мења приликом преношења кроз простор и време. Базични, старији слој песме јесте тематско-мотивски и он чува структуру без обзира на имена ликова. За “петсто” година турске владавине муслиманска традиција успела је да местимично пробије површински слој песама, али је при том основна структура, традирана неколико пута дуже, остала углавном непромењена.

Тако је дошло до тога да се код нас, иначе интернационално распрострањена тема смрти растављених љубавника, везује за имена Омера и Мериме, па тиме и за просторе Босне и Херцеговине. Међутим, Зоја Карановић, одабирајући песме које на неколико начина варирају ову тему, показује да су и српска имена заступљена у знатној мери: Иво и Јелица, Јово и Пејакова Маре, Павле и Велика, Јово и Мара, а варијантом би се могла сматрати и песма о љубави између Ђурђица и “виле самовиле”.

Објављивање једне песме у “Антологији српске лирско-епске усмене поезије” било је потребно посебно образложити. Ради се, наиме, о “Жалостној пјесанци племените Асанагинице”, око чије припадности се споре истраживачи трију заједница: српске, хрватске и муслиманске. Из тог разлога, Зоја Карановић, у краћем исто-ријату бележења усмене лирско-епске поезије, датом у оквиру студије на крају књиге, посебну пажњу поклања управо поменутој песми. Она наводи текст из “Пута по Далмацији” у коме Фортис изјављује да је песму забележио међу Морлацима (тадашњи становници копнене Далмације - Срби и Хрвати), и скреће пажњу на чиње-ницу да је почетак песме Фортис исписао глагољцом и старом ћирилицом, или како сам наводи “у ћирилском курзиву којим се служе Морлаци”, што, како каже ауторка, “сугерише етничку припадност певача од којег је ‘Асанагиница’ забележена”.

Трећи, са аспекта изучавања књижевности - највећи, значај ове збирке лежи у покушају теоријског заснивања жанра лирско-епске усмене поезије, као и покушаји давања одговора на питања његове генезе. Овим проблемима је посвећена студија “Архајски корени и модерна исходишта српске лирско-епске

усмене поезије”, која се налази на крају књиге. Узгред буди речено, она се могла наћи и на почетку књиге, с обзиром на то да је потребно познати ставове ауторке изнесене у њој, да би се збирка на правилан (потпун) начин ишчитала.

У поменутој студији, крећући се кроз текстове песама, фрагментарним и делимично целовитим анализама, ауторка постепено открива значења положена у ову врсту народног усменог песништва.

Показује се да, засноване на митском концепту света, лирско-епске песме врше “својеврсно структурисање заједнице и одржавају њену равнотежу”. Оне проблематизују ситуације у којима се заједница угрожава “изнутра”, нарушавањем обредних и обичајних правила од стране припадника датог колектива. Прекршаји се најчешће санкционишу, и то заједницу која је у кризи поново враћа у стабилно стање. Оваквим, за појединца трагичним расплетом, баве се баладе. С друге стране, криза се може превладати и “на штету” правила. Тада се она преиспитују, укидају или мењају, што омогућује да заједница функционише као динамички систем. Из овог угла проблеме осветљавају песме happy-end-a - романсе.

Зоја Карановић, међутим, указује на чињеницу да прекршаји ни у баладама, ни у романсама не морају бити експлицирани, јер ове песме карактерише фрагментарно приказивање, иначе целовите, митске приче. Изоловањем и фокусирањем само појединих тачака једнствене и целовите приче, може се десити да претупи, односно, “мотивациони чворови”, остану ван визуре певача, а тиме и ван самог текста. Зато је за лирско-епске песме специфична комуникације с осталим усменим творевинама дате традиције, као и са чињеницама које произилазе из ширег културног контекста.

Са непотпуним, фрагментираним, приказивањем митске приче Зоја Карановић повезује и постанак балада и романси, двеју, по начину расплета, у опреку постављених врста. Документовано је, наиме, да су се ове песме изводиле у различитим обредним ситуацијама. Али, и да таквих белешки о контексту извођења нема, текстови песама, који су сачували елементе везане за ритуал, потврдили би њихову везу са митом и ритуалом. Таква је, на пример, песма о инцесту између брата и сестре, која чува припев “Јљело”, карактеристичан за обредну лирику. Ово потврђује исправност тезе о заснованости лирско-епске поезије на матрици мита. Међутим, због његовог фрагментираним приказивања дошло је до тога да се целовита прича о пропасти и поновном стварању света (која је у основи мита), раздвоји на два дела од којих ће један (разарање) рефлектовати балада, а други (васкрсавање) - романса.

Оно што представља специфичност ове антологије у односу на књиге те врсте, јесте начин на који је она садржински и формално структурирана. На нивоу садржаја, одклон представља заступљеност жанрова и међужанрова који нису ни баладе, ни романсе, али их на специфичан начин осветљавају и употпуњују њихово значење. Други, формални ниво збирке, карактерише семантизован редослед песама. Он је, наравно, само један од могућих, али управо овакав распоред имплицитно показује теоријске ставове које је ауторка у студији на крају књиге експлицирала. Читајући песме редом који је понудила Зоја Карановић, примећено је како се тежишта, односно проблеми које песме актуелизују, померају са једног на други сегмент обредне и обичајне приче. Тиме се, управо, показује да песме маркирају појединачне тачке велике приче коју заједно причају све песме једне традиције.

Антологија почиње трима епским неисторијским песмама, које чеону позицију заузимају у својству кодекса правила која цели колектив признаје и која је сваки појединац дужан да поштује. Та правила дата су у форми тужбе свеца, њиховог заштитника, на људе који их крше:

*Бе не моле Бога, да помогне,
И не слуша пород родитеља,
А не слуша млади старијега;
Ђекум кума не држи за кума,
Ђевер снаси о срамоти ради
Бе брат брат по судовим' хера.*

Списак грехова из песме “Сведи благо дијеле” употпуњен је песмама “Огњена Марија и Громовник Илија”:

*Данас ми је крсно име моје,
А орачи у пољу ореду,
А невесте на разбоју ткаду,
А девојке ситан везак везу,*

и песмом “Најтежа грехота”:

*Убио сам девет побратима;
Обљубио девет посестрима...
Вратио сам просце од ђевојке.*

Правила, дакле, “покривају” однос појединаца према “светом”, али регулишу и релације међу члановима колектива који су у биолошком или вештачком сродству. Сваки од ових односа (према божанству, дете - родитељ, девер - снаха, међу кумовима или браћом, према побратиму или посестрими), али и они који су могући, а које ове три песме не помињу (брат - сестра у различитим степенима сродства, момак - девојка или муж - жена, невеста - дом) представља тематско језгро око кога се групишу песме које са различитих позиција осветљавају проблем и варирају задати мотив.

Тако цела збирка представља низање малих циклуса песама које међу собом интензивно комуницирају, што не значи да су оне од осталих песама из циклуса одвојене. Напротив, Зоја Карановић вештим потезима премашује границе међу оваквим групама песама, при том указујући на различите нивое њихове повезаности.

Прелаз од епске на лирско-епску поезију остварен је песмом “Марко Краљевић и гуја шестокрила”, која је и сама на међи ових жанрова. За “законик” је везује прича о тешком сагрешењу и кажњавању од стране светитељке, а епику асоцирају епска иницијална формула као и јунак Марко Краљевић. С друге стране, однос између брата и сестре, на коме ова песма инсистира, представља увод у први тематски круг, али и у лирско-епску поезију уопште.

Тај први тематски круг чини пет песама које опевају инцест између брата и сестре. Ауторка се за ову тему, вероватно, определила због архаичности мотива, као и због везе које је преко њега остварена са митом. Наиме, то је тип односа карактеристичан за прву генерацију богова, и он је, вероватно, са митске приче о хијерогамији пројектован на припаднике људске заједнице. Могуће је да отуда потиче и велика фреквенција овог мотива у усменој поезији.

Група песама о инцесту заслужује да се нађе на почетку антологије и по томе што са више аспекта указује на комплексност лирско-епске поезије.

Прво су представљени односи међу браћом и сестрама који се налазе у различитим врстама сродства. Овде би, пре свега, требало имати у виду разлику између биолошког и вештачког сродства, али се диференцијација јавља и у оквиру њих. Тако две песме са истим насловом, “Брат хоће да сестру обљуби”, опевају инцест између рођеног брата и сестре, док су Стојан и Рада из песме која им претходи рођаци у другом колену. О инцесту међу вештачким сродницима, побратимом и посестримом, говори се у песми “Лијепа Мара и арамбаши Нико”. Последњи тип односа опеван је и у песми “Побратим се жени посестримом”, али се она, због природе решења (хапту-енд-а), нашла при крају књиге.

Ако њу имамо у виду, различитост песама открива се и у погледу начина на који се разрешавају. Постоје, наравно, две основне алтернативе: да починиоци инцеста, или покушаја инцеста, буду кажњени, или да прођу не-кажњено. У песмама се прва могућност далеко чешће остварује, уз бројне варијације:

казна се може експлицитно (“Сабљом махну, Љељо, одсијече јој главу, Љељо!”), или само наговестити (“Мучи, брате, загрмит ће на те! Макар, сестро, и пукнуло на ме!”); могу бити кажњени и брат и сестра (“Духнуше виор-ветрови/ та су ги оба однели.”), или само једно од њих (“Стварао је у змију шарену, / Ватила се Ники око врата.”); улогу извршиоца може преузети јунак (“Разлути се, Љељо, Јован чобанине, Љељо! / Сабљом махну, Љељо, одсијече јој главу, Љељо!”/ или се могу активирати више силе, аморфне, стихијске (“виор-ветрови”, громови), или персонализоване (“Недељица млада”).

Друга алтернатива, да јунаци прођу некажњено, занимљива је по томе што може бити различито мотивисана. У архаичнијим песмама, а таквом се може сматрати “Лијепа Мара и арамбаши Нико”, разлог би се могао тражити у репродуковању инверзног, карневалског дела ритуала, када се инцест ишчитава као креативан: “На пролеће младе изводити”.

Међутим, друга песма о инцесту између побратима и посестрима мора се посматрати у контексту грађанског песништва, коме припада. То је поезија која већ губи усмени карактер и прелази у писану књижевност, задржавајући при том форму песме, а заборављајући њена архаична значења. У оваквом контексту, де- односно ре-семантизована форма може се ишчитати још једино као пародија.

Разноликост карактерише ове песме и у погледу жанровске припадности, где оне показују велике осцилације. У њима се чувају елементи обредне лирике: припев “Љељо”, или магијске речи “Тангели, танекели, / Танцикели, па побери...” у песми “Брат хоће сестру да обљуби”. Ову песму за лирику везује и отворен крај, који чини да је она мање нарација, а више статичан, дијалогски приказ. Али и у песмама које су недвосмислено лирско-епске може се поставити питање припадности баладама или романсама. Овакав случај имамо у песми о арамбаши Нику, која се може дефинисати као балада ако имамо у виду чињеницу да је побратим кажњен, али помињање порода може наговестити и врсту остварене хијерогамије, што би песму одређивало као романсу.

У групи песама о инцесту разноликост се јавља и на плану заступљености архаичних или модерних елемената. Ауторка сматра да су песме у којима се, као дејствене, појављују више силе, које попут “деус еџ махина”, силазе са неба да би разрешиле конфликт на земљи, архаичније од оних у којима се јунаци директно сукобљавају.

Овако комплексна мрежа односа и значења није искључиво карактеристика песама о инцесту, већ је и одлика и сваког од следећих тематских циклуса, али се она, исто тако, плете и међу различитим круговима песама.

У првом делу књиге јављају се претежно баладе, док се у другом делу налазе махом романсе. Оне малобројне романсе међу баладама и баладе међу романсама контрастно показују како је танка граница између ових жанрова и како је мало потребно да се прича с трагичним заплетом преобрати у романсу (“Чини Стојанове”), и исто толико мало да се оствари “прелаз из среће у несрећу” (“Љубавна чежња претвара се у мржњу и освету”).

Структура ове антологије, због указивања на целокупност односа који међу песмама постоје, представља праву мајсторију и сама по себи је уметничко дело. Због тога се, избором песама и начином на који их је распоредила Зоја Карановић од аутора антологије уздигла на ранг аутора - уметника.

И као што песме и циклуси песама међусобно комуницирају у “Антологији српске лирско-епске усмене поезије”, тако и ова збирка комуницира (за сада) с “Антологијом српске лирске усмене поезије”, а надамо се да ће њихово значење бити употпуњено збиркама епске поезије и прозе. Тек тада ће ауторкина велика прича о усменом стваралаштву српског народа бити испричана.

Лидија Бошковић